

Минуле і сучасне садиби по вул. П. Орлика, 6 в м. Києві

Кадомська М. А., Лебедева З. М.
«НДПроектреконструкція», м. Київ

Столична архітектура репрезентує міське середовище, що сформувалося на різних історичних етапах. Логіка розвитку містобудівної структури на практиці вимагає естетичного плюралізму, якісні зміни в організації суспільного буття віддзеркалюються у пошуках мистецьких асоціацій. Взагалі загальноєвропейські процеси в архітектурі сприймали множинність стилістичних форм, їхнє паралельне існування. Незважаючи на посилення політизації та ідеологізації мистецтв, одним з інтернаціональних стилів 20-30-х років минулого століття став неокласицизм. Неабияким зразком стилістичного пошуку нового образу житлової споруди 1930-х років є будинок по вул. П. Орлика, 6 в м. Києві.

Архітектура Києва перших післяреволюційних десятиріч має специфічні риси, що суттєво відрізняє її від інших етапів розвитку міста. На початку 1930-х років в Україні, як і в цілому по всьому СРСР, було здійснено перехід до єдиної централізованої містобудівної політики.

Це було наслідком радикальних зрушень в державній політиці розвитку міст - поступово з 1918 р. до початку 1930-х років низкою указів була повністю зруйнована налагоджена система самоврядування міст, натомість виникла жорстко ієрархована структура управління. Тим самим була замінена властива українському містобудуванню ідея міста, що має самодостатню організованість на ідею міста як одного з функціональних елементів державного механізму, підпорядкованих єдиному господарському плану. Однак, попри відмінності у культурологічному наповненні

українська культура розвивається в цілому у руслі основних світових тенденцій. Тому є цікавою розвідка історії споруди, що не є на сьогодні пам'яткою архітектури та історії, але інтерпретує важливий напрямок розвитку світової архітектури у вітчизняному мистецтві.

Розташована садиба по вул. П.Орлика, 6 на терені одного з нагірних районів стародавнього Києва, на плато між Хрещатиком і Печерськом, від якого колись була відокремлена Кловським крутояром. У давні часи вся ця місцевість була відома як Кловське урочище. Будинок виходить на червону лінію забудови парного боку вулиці Пилипа Орлика. Історичні назви вулиці – Кловська, Виноградна, Гімназична, з 1869 р. – Єлизаветинська¹, з 1928 – Г.Михайличенка², з 1938 р. – Чекістів. Сучасне найменування – з 1993 р. на честь українського гетьмана в еміграції, одного з найвидатніших державних діячів України 17-18 ст. (1672-1742), чия угоду зі шведським королем Карлом XII «*Pacta et constitutiones*» називають першою конституцією України. Разом з дзеркально розташованим будинком по вул.П.Орлика,10 досліджувана споруда є важливим містобудівним елементом у формуванні кварталу.

Архітектурною домінантою ближнього довкілля залишається Кловський палац (П.Орлика,8) - пам'ятка історії та архітектури 18 ст. загальнодержавного значення, включений до Державного реєстру національного культурного надбання.

Отож, порівняно невелика за довжиною, вулиця П.Орлика має чималий історико-культурний потенціал і відзначається насиченістю об'єктами історико-культурної спадщини, чимала кількість будинків і садиб згідно зі «Зводом пам'яток історії та культури України» є пам'ятками архітектури, історії, а вулиця як така – визнається пам'яткою історії, архітектури і містобудування [1]. Трасування вулиці складалося протягом довгого часу, в результаті реконструкцій на окремих ділянках вулиць порушені історичне планування і парцеляція садиб, але в цілому забудова цієї напрочуд цілісної магістралі увійшла у XXI ст. з унікальним набором історичної забудови і виглядає як суцільний музей київської архітектури 18-20 сторіч.

У глибині кварталу, на території сучасних садиб по вул.Шовковичній,25-27 київською археологічною експедицією у 1963 р. знайдено фундаменти давньоруської кам'яної споруди. Після проведених досліджень вважається, що то є залишки кам'яного храму Покладення Ризи Влахернської Богоматері, закладеного у 1078 р. на території Кловського монастиря. У результаті розкопок

¹ На честь імператриці Єлизавети Петрівни (1709-1761), що була на Клові у 1744 р.

² Гнат Михайличенко (1892-1919) – письменник і політичний діяч, член Центральної Ради від Української партії соціалістів-революціонерів, у 1919 р. – нарком освіти України. Розстріляний денікінцями у 1919 р.

виявлено майже всю систему фундаментів і первісне планування трьохнефного восьмистовпового хрестовокупольного храму, оточеного двома рядами галерей з відкритим внутрішнім двориком біля західного фасаду. Перебуває на державному обліку як пам'ятка археології загальнодержавного значення.

Існуючий житловий будинок по вул.Пилипа Орлика №6, як і дзеркально розташований будинок №8, був зведений у 1939-41 рр. для співробітників НКВС. Обидві будівлі займають історичну територію Кловського двору, а уся ця місцевість у давні часи була відома як Кловське урочище.

На Клові у 11 столітті (наприкінці 1070-х років) було засновано літописний Кловський або Стефаничів³ монастир, що з часом став однією з резиденцій великих київських князів. Значні розміри храму, знахідки давньоруських скарбів і будівельних матеріалів довкола території Кловського монастиря дозволяють припускати, що місцина була у цей час досить заселеною. Востаннє стародавній літопис згадує Кловський монастир під 1115 р., а місцевість Клов – під 1151 р.

Татаро-монгольська навала та подальша польсько-литовська агресія надовго зупинили заселення цих місць. Наявні документальні джерела не містять відомостей про Клов впродовж 13-17 ст. На рукописному плані Києва 1695 р., що складений під керівництвом військового інженера І.Ушакова (рисунок 1), Кловське плато являє собою суцільне пустище («боярак, а в нем кустарник» позначено на місці Клову). Тільки на поч. 18 ст. урочище Клов знову згадується як місцина, що знов-таки належить Києво-Печерській Лаврі.

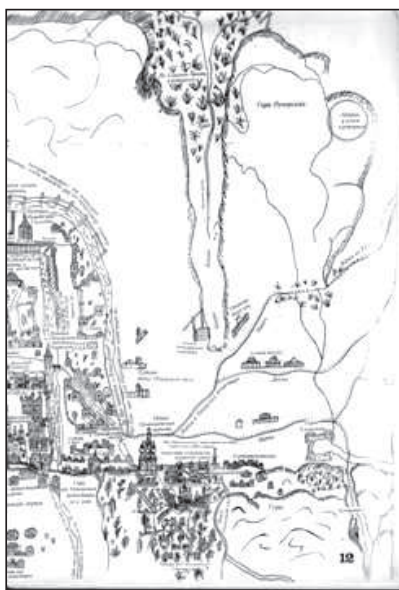

Рисунок 1. План Києва 1695 р. Фрагмент

³ Стефан (близько 1040 – 1094) – один з перших руських святих. Третій ігумен Києво-Печерського монастиря у 1074 - 78 рр. Засновник Кловського монастиря з церквою Покладення Ризи Влахернської Богоматері. З 1090-91 рр. - єпископ Володимиро-Волинський.

У 1730-40-і роки тут знаходиться заміська дача архімандрита і задвір'я Лаврської друкарні. У 1753 р. Києво-Печерська Лавра починає будівництво мурованого Кловського палацу за проектом петербурзького зодчого П.Неєлова за участю місцевого будівничого С.Ковніра. Довкола палацу був висаджений липовий гай, до якого прилучалися виноградники, шовковичний сад, розчленований просіками на схилі Кловського урочища та чималий липовий гай з прямими алеями. Відтоді ця історична місцевість дістала назву, що збереглась дотепер - «Липки».

Трасування нагірної ділянки Липок була намічена планом Києва 1787 р. [2], реалізованим остаточно у другій третині позаминулого століття.

У 30-40-і роки 19 ст. місцевість інтенсивно забудовується: 1832 р. до Києва переводиться командування Першої російської армії, починається спорудження на Печерську нової велетенської, так званої Миколаївської фортеці (проект затверджено 25 березня 1830 р.). Першим генерал-губернатором новоствореного Київського генерал-губернаторства протягом 1832-35 рр. був граф В.В.Левашов. За його розпорядженням липовий гай і шовковичний сад з виноградниками були вирубані, а Липки у складі Двірцевої частини міста остаточно розплановані за регулярною класичною схемою. Ділянки під забудову отримала аристократична, урядова і військова верхівка.

Заснований у 1834 р. «Комітет з благоустрою Києва» схвалив положення про влаштування міста, що мало на меті прикрашання його правильними і міцними будовами, справне утримання будинків, парканів, мостів, громадських споруд, садів тощо. Забудова набула певної організованості: указом В.Левашова від 1834 р. стандартні земельні ділянки передавались бажаним від міста по 3 копійці сріблом за кожну квадратну сажень за умови обов'язкової забудови садиби в певний термін, що становив для дерев'яних будинків 1 рік, а для цегляних – 2 роки. За кожний рік «провладення» без будівництва назначався значний штраф, що в 10 разів перевищував первісну вартість землі [3].

Сучасний дослідник київської старовини А.Макаров вважає, що під час широкомасштабних будівельних робіт 1830-х рр. «вперше від часів Івана Мазепи кияни відчували справжню увагу держави до свого міста й не могли второпати, що ж насправді сталося... Достеменно відомо було лише те, що 1834 р. цар Микола I у розмові з генерал-губернатором В.В.Левашовим у Петербурзі висловив намір перенести столицю імперії до Києва, а тодішній цесаревич Олександр Миколайович обговорював з кн. Барятинським проблему переміщення царської усипальниці з Петропавлівської фортеці до нової резиденції на Дніпрі» [4].

Путівники по Києву 19-поч. 20 ст. зазначають (тут і надалі цитати подаються мовою оригіналу): «В Липках исстари были расположены особняки

киевської знати і цей свій аристократичний характер Липки зберігають донедавна...Липки власне були розплановані при губернаторі Левашові, причому строго дотримувалися прямі лінії; завдяки цьому всі головні вулиці йдуть в одному напрямку паралельно Дніпру, а інші їх перетинають». «При Левашові почалося планування колишнього урочища Клов (Липки), призначені були місця під будівництво приватних будинків і швидко з'явилися тут дерев'яні будівлі, хоча це обставина змушувала киян шкодувати про старовинну липову рощу, колишню колись украшеним містом». «Від Печерської височини відокремлена Кловським оврагом менша її частина, яка і становить нині особливу частину міста, звану Дворцовою частиною, або інакше Липками. Завдяки величезній кількості садиб, великій кількості садів і взагалі чистоті повітря, ця частина міста найкраща для життя в гігієнічному відношенні: чому вона і мешкає заможними людьми і шанується у киян аристократичною... Тут має своє перебування вища адміністрація не тільки Київської губернії, але і всього Юго-Західного краю» [5].

Відповідно до генеральних планів Києва 1830 і 1832 рр. остаточно була визначена територія садиби Кловського палацу, що зрештою складала 3400 кв. саж., при цьому були зламані дерев'яні служби, що підпали під трасу сучасної вулиці Л.Орлика. Планувальний комплекс ділянки і вигляд садибних споруд зафіксовані на чисельних фіксаційних кресленнях 19-20 ст.

Порівняльний аналіз планів Києва показує, що межі ділянки, її розміри й конфігурація залишалися в подальшому практично незмінні до кінця 1930-х років, тобто до будівництва існуючих житлових споруд по вул. П.Орлика №№ 6, 10.

На поч. 1930-х років проводяться великомасштабні роботи, що спрямовані на радикальну видозміну існуючої забудови за соціалістичним типом, на старій житловій тканині міста ведеться значне будівництво, що з переїздом у 1934 р. столиці України з Харкова до Києва набуло ще більшого розмаху. Головним типом будівництва стає багатопверховий, багатоквартирний будинок, великі житлові будівлі почали зводити для різних відомств та центральних установ. При здійсненні першочергових заходів по забудові міста освоювалася насамперед центральна міська територія, насичена капітальним житловим фондом і необхідним комунальним устаткуванням.

З урахуванням загального містобудівного та стилістичного розвитку Києва йшло проектування у 1939 р. існуючого житлового будинку по вул. П.Орлика, 6, що призначався для співробітників Народного комісаріату внутрішніх справ (пізніше – Народний комісаріат державної безпеки). Проект розроблявся водночас для двох будинків - №№6,10 у архітектурній майстерні будівельної контори Наркомату внутрішніх справ УРСР.

У фонді Інспекції Державного архітектурно-будівельного контролю Управління у справах будівництва і архітектури виконкому Київради, зберігається технічна документація, що дозволяє досить повно і достовірно відтворити хід.

Згідно з протоколом від 25 вересня 1939 р. була винесена постанова Техніко-експертної і архітектурної ради Київського міськвиконкому про можливість відводу ділянки під забудову по вул. Чекистів при виконанні кількох умов, серед них головна: «...оставить фронт участка по оси улицы Розы Люксембург⁴ не застроенным» [6]. Відвід ділянки землі «під житлобудівництво НКВС УРСР по вул. Чекистів № 5-7» (тодішня адреса сучасних будинків по вул. П. Орлика №№10, 6) було здійснено постановою Київської міської ради № 687 від 4 жовтня 1939 р. [7].

Серед умов відводу були й такі, що важливі саме для просторового рішення довкілля: «Поверховість будинків не нижче 4-х поверхів, прив'язати її з поверховістю будинку садиби №7 по вул. Чекистів⁵; архітектуру оформлення будинків пов'язати з архітектурою будинку по вул. Чекистів № 5⁶ частини будинків, що замикають вулицю Рози Люксембург в архітектурі акцентувать» [8].

На проекті майбутні будинки мають позначку: корпус А - це сучасний будинок № 10, корпус Б - будинок № 6.

В листі з поміткою «для службового користування» будівельній конторі НКВС УРСР вказувалось: «В проектируемом жилом доме по ул. Чекистов № 5-7 в корпусе А предусмотреть убежище на 200 человек, в корпусе Б - на 100 человек. Чердачные перекрытия в обоих корпусах установит несгораемые, а также предусмотреть светомаскировку и пожарное водоснабжение обоих жилых домов» [9].

Ескізний проект житлових будинків 5 листопада 1939 р. був направлений начальником адміністративно-господарчого управління НКВС УРСР до Техніко-експертної і архітектурної ради з приписом: «Учитывая срочность работ по постройке жилого дома, просим рассмотрение эскизного проекта не задерживать» [10]. Зазвичай, побажання високопосадового замовника було враховано: генеральний план розміщення житлових будівель на колишній території Кловського палацу затверджений у архітектурно-планувальному управлінні м. Києва того ж дня, 5 листопада 1939 р. [11].

---

⁴ Сучасна вул. Липська

⁵ Тодішня адреса сучасного будинку по вул. Пилипа Орлика, 4

⁶ Тобто Кловський палац (сучасна адреса – Пилипа Орлика, 8)

У архіві м. Києва зберігається складений власноруч видатним українським зодчим П.Ф.Альошиним (1881-1961 рр.) експертний висновок щодо ескізного проекту забудови нових ділянок. Цей документ, підписаний 15 листопада 1939 р., досі не публікувався. Звертає увагу акцент на створення форм просторової організації «Отведенный участок требует при застройке его жилдомами особого внимания, ввиду того, что на нем в глубине его находится 3-х этажное здание, построенное в середине 18 века известным немецким архитектором Шеделем, надстроенное и реконструированное в 1930 году для нужд Института силикатной промышленности. Хотя это здание, первоначально 2-х этажное, известное под названием «Кловский дворец», сильно испорчено при надстройке и перестройке, - все же оно представляет большую историческую и художественную ценность.

Поэтому забота архитектора должна быть сведена не только к тому, чтобы сохранить это здание и оставить вокруг него достаточно свободную площадь, но и при проектировании жилдомов учесть его архитектуру и в известной мере отразить характер ее в новых зданиях.

Представленный эскиз намечает строительство 2-х корпусов, расположенных по красной линии ул.Чекистов с разрывом между ними в 31,60–36,00 м таким образом, что ось улицы Розы Люксембург, имеющей ширину 43,60 м, проходит по оси разрыва и самые здания отстоят от бывшего Кловского дворца на расстоянии около 30,00 м.

Общая конфигурация обоих корпусов... удачна: здания по всему периметру хорошо освещаются, небольшие впадины с дворовой стороны в углах, вызванные необходимостью осветить лестницы, не портят в целом простой формы плана.

Необходимо отметить, что согласно последних требований следует на каждую лестницу располагать не менее 4-х квартир. Этому требованию данное решение не отвечает. Принимая же во внимание, что в условиях довольно сложных застройки этого участка, где длина корпусов определяется строго ограниченными размерами, с принятым решением также следует согласиться.

В связи с приемлемой постановкой лестниц расположение всех пяти выходов в квартиры обоих корпусов с главного фасада и разрыва надо признать обоснованным.

Но недостаточно детальная разработка секций вызвала ряд крупных недостатков в планировке и даже осложнения в конструкциях, благодаря тому, что в торцах расстояние между кирпичными стенами доходит до 6,5 м.

Вместе с тем разнообразные расстояния между кирпичными стенами: 1,50, 4,00, 4,70, 5,00, 5,20, 6,00 и даже 6,50 в связи с полным отсутствием размеров, кратных модулю 26, указывают на полное игнорирование скоростных методов строительства, что явно противоречит директив-

ным указаниям Правительства. Площади отдельных квартир доходят до 412,40 кв.м, 2-х комнатных – до 60,00 кв.м и 4-х комнатных – до 84,00 кв. м, каковые размеры не отвечают последним требованиям.

В основном прием архитектурного оформления фасадов взят правильно: чувствуется попытка увязать эти здания со зданием б. Кловского дворца.

Выделение 1-го этажа и четкое его решение ритмичным повторением арок, особенно ввиду размещения в 1-м этаже 4-х магазинов, надо считать удачным. Обработка оконных проемов при гладких стенах верхних этажей наличниками, более богатыми во 2-м этаже и принятом приеме карниза с широким фризом также не вызывает возражений. Ритмичное распределение балконов удачно. Не вызывает возражений и прием обработки торца с введением ордера на высоту 4-х этажей и постановкой портика у подъезда» [12].

Інший висновок, вже до технічного проекту, був складений також П.Альошиним і підписаний 8 березня 1940 р. В ньому зазначалося, що у технічному проекті були враховані попередні умови і зауваження: «В техпроекте предусмотрено вместо 2-х магазинов, как было в эскизе, четыре с достаточными обслуживающими помещениями. В торцевых частях здания расстояния между стенами в типовых этажах доведены до 6,10 вместо 6,50, показанных в эскизе, что дает возможность укладки стандартных балок. Площадь однокомнатных квартир доведена до 23,8 кв.м, двухкомнатных до 31-37 кв.м, трехкомнатных – до 45,5-53,7 и четырехкомнатных – до 73 кв.м, каковые площади при специальном задании надо считать приемлемыми. Все указания по эскизному проекту в отношении архитектурного оформления выполнены, ... в достаточной степени проработаны детали всех фасадов. В целом проект разработан добросовестно с учетом необходимых удобств для жилья, в частности, где только было возможно, предусмотрены холодные кладовые в кухнях, шкафы, места для постановки кроватей домработницам, альковы для кроватей. При дальнейшей разработке следует внести следующие коррективы: Расстояние между стенами в поперечных корпусах следовало бы вместо 4,70 сделать 4,60 и вместо 5,20-5,10, дабы использовать стандартные балки, запроектировать холодные кладовые в кухнях, где они не предусмотрены. В стенах, где это возможно, сделать ниши для шкафов, а в коридорах устроить полати для хозяйственных вещей. На главных фасадах флагодержатели расположить между окнами на уровне центров полуциркульных окон. Выискать рисунок железных решеток балконов, более отвечающих характеру архитектуры всего здания» [13].

В колекції державного архіву м.Києва збереглись: пояснювальна записка до технічного проекту на 5 листах і графічні матеріали - 16 листів креслень, датовані січнем 1940 р.

Будинок, в основному, зведений протягом будівельних сезонів 1940-41 рр., але остаточно був облаштований і зданий в експлуатацію вже у повоєнні роки. У фонді техніко-експертної ради Київського міськвиконкому є листування щодо остаточного обладнання котельної на обидва будинки, що знаходилась у нинішній будівлі №10 по вул.П.Орлика. 19 червня 1945 р. датується лист до техніко-експертної ради Київського міськвиконкому з повідомленням: «НКГБ УССР в текущем году заканчивает достройку зданий по ул. Чекистов № 5. Проектом было предусмотрено отопление здания Чекистов 5-б и Чекистов 5-а от одной общей котельной, расположенной в доме № 5-а» [14].

Експерт інженер-капітан А.Пеклов, проаналізувавши стан системи центрального опалення і центрального гарячого водопостачання, зауважив відверто і суто житейський момент: «Для отопления зданий на 1945/46 год завезено топливо... Составление и утверждение графика отпуска горячей воды необходимо произвести, учитывая местные условия и специфику населения, живущего в зданиях» [15].

Місце розташування споруди №6 проти ідентичного за своїм художнім вирішенням будинку №10 з центром архітектурної композиції в глибині ділянки (Кловський палац) визначило застосування оригінальної компоновочної схеми. Значення палацу як архітектурного центру осьової композиції усїєї ділянки підкреслено в рішенні досліджуваного будинку розпланувальними і асоціаційними художніми засобами.

Лейтмотивом образу споруди (рисунок 2, 3) є пластика об'ємів, що насичує фасади світлотінню і створює різноманітність ракурсів з боку Кловського палацу, вулиць П.Орлика і Липської. Ретроспективні деталі й окремі стилізовані фрагменти оздоблення фасадів (наличники з трикутними сандриками, лучкові вікна верхнього поверху з фризовою тягою, поверхня стін, рустованих на 1-м поверсі і з розшивкою швів на 2-5 поверхах) характерні для архітектурної естетики кінця 1930-х років, коли намітився перехід від конструктивізму до орієнтації на використання класичних архітектурних форм.

Рисунок 2. П.Орлика, 6.
Головний фасад. Фото 2001 р.

Рисунок 3. П.Орлика, 6.
Бічний фасад. Фото 2001 р.

Доволі врівноважений горизонтальний ритм головного фасаду контрастує з динамічною композицією наріжної частини, що виділена ризалітом значного виносу. Для рішення бічного фасаду характерна відмова від дрібних деталей і оперування крупним членуванням, що підкреслює композиційну єдність і певну монолітність всієї споруди. Арковий вхід акцентують подвійні колони заввишки в чотири поверхи з класичними ордерними капітелями. Монументальна композиція ефектно завершується розірваним лучковим фронтоном. Важливими елементами пластики фасадів є балкони з кованими металевими огорожами гарного малюнку.

Цілісний образ будинку значно змінився внаслідок надбудови 2002-2004 рр.

На підставі Розпорядження КМДА від 07.07.2000 №1088 товариству з обмеженою відповідальністю будівельній компанії «Адолін» дозволено реконструкцію горища будинку з надбудовою аттикового і мансардного поверхів для розміщення додаткових жилих приміщень. Варіантність архітектурного рішення фасадів та розробка проекту здійснювалися у творчій архітектурній майстерні Г.Духовичного та ТОВ «Ріелтерство та будівництво» (рисунки 4,5).

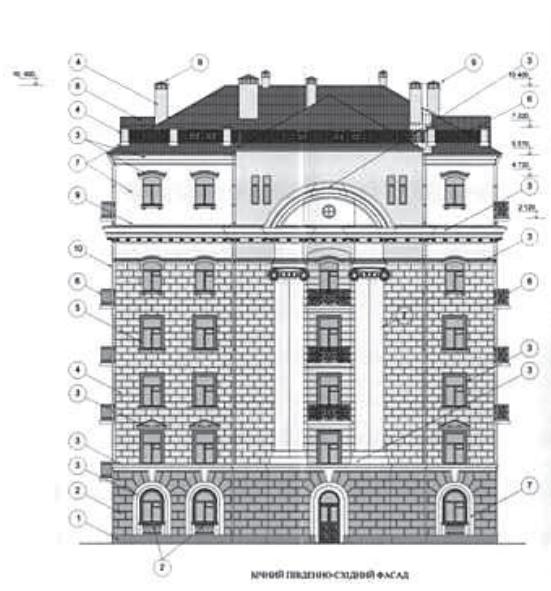

Рисунок 4. Головний фасад.
До проекту реконструкції з надбудовою. 2001 р.

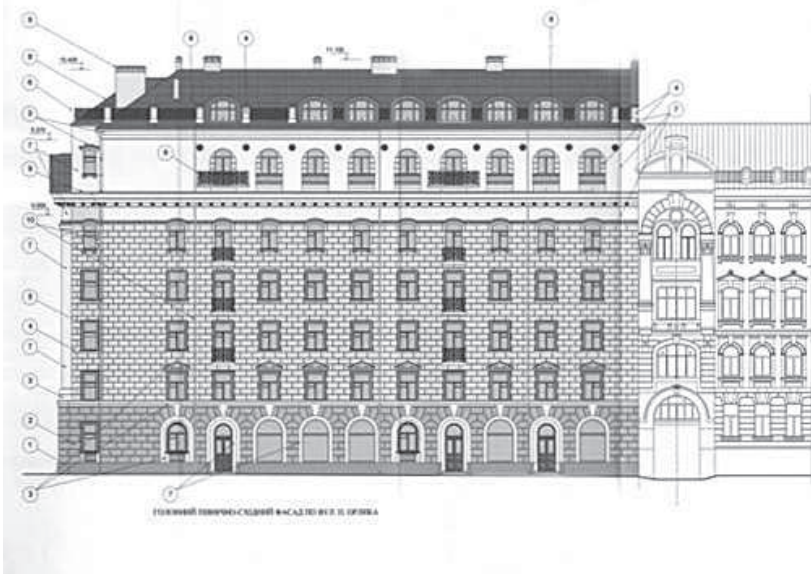

Рисунок 5. Бічний південно-східний фасад.
До проекту реконструкції з надбудовою. 2001 р.

Проект реконструкції горища будинку з надбудовою аттикового і мансардного поверхів був розглянутий на засіданні Містобудівної ради 30 травня 2001 р. [16] будівельні роботи тривали протягом 2002-2003 рр.

В подальшому будинок використовується за первісним призначенням - як житлова споруда (рисунок 6). На першому поверсі з боку вулиці на сьогодні розташовані продовольчий магазин і ресторан «Петергоф».

Рисунок 6. Бічний та головний фасади.
Фрагменти. Зйомка І.Павлової. 2007 р.

У 2007 р. відділ обстежень та діагностики будівель і споруд (ВОДБіС) виконав візуальне обстеження всього будинку та обстеження технічного стану частини приміщень підвалу з виконанням інженерно-геологічних

вишукувань, інструментального обстеження основних несучих конструкцій з визначенням матеріалу та його міцності.

В результаті проведеного обстеження будинку виявлено, що при надбудові сер. 19 ст. було підсилено тільки частину фундаментів, підсилення стін не виконувалося. Перевірочні розрахунки показали, що несуча спроможність ґрунтів основи та фундаментів, цегляної кладки частини стін та простінків недостатня. Стан підвальних приміщень в цілому та основних несучих конструкцій: фундаментів, стін, перекриттів, перемичок оцінюється як непридатний до нормальної експлуатації; виявлені дефекти та деформації негативно впливають на експлуатаційні якості та вимагають проведення комплексу ремонтних робіт по усуненню зазначених недоліків.

Стан всього будинку незадовільний. Враховуючи наявність тріщин в стінах будинку, експлуатуючій організації було рекомендовано провести комплексне обстеження будівлі в цілому з подальшим проведенням заходів по підсиленню несучих конструкцій.

Перелік посилань

1. **Звод пам'яток історії та культури України.** – К., 1999.– С.36.
2. **ЦДВІА**, ф. 349, оп. 18, спр. 2453.
3. **ДАМК**, ф.17, оп.5, спр.61, с.11 зв.
4. **Макаров А.** Тіні минулого з київської гори. – «Володимирська. Культурологічний путівник». Вид-во «Амадей», 1999, л. 139.
5. **Захарченко Н.** Киев теперь и прежде.– К., 1888, с. 161-163; **Иконников В.С.** Киев в 1654-1854.– К., 1904, л. 128-129.
6. **ДАМК Ф. Р-330**, оп. 1, спр. 1080, л. 1.
7. **ДАМК Ф. Р-330**, оп. 1, спр. 2006, л. 2.
8. **ДАМК Ф. Р-330**, оп. 1, спр. 2006, л. 3.
9. **ДАМК Ф. Р-330**, оп. 1, спр. 2006, л. 4.
10. **ДАМК Там таки**, л. 1.
11. **ДАМК Ф. Р-330**, оп. 1, спр. 1080, л. 1.
12. **ДАМК Ф. Р-330**, оп. 1, спр. 1080.- Л. 5-7, 1939 р.
13. **ДАМК Ф. Р-330**, оп. 1, спр. 2006, л. 11-12.
14. **ДАМК Ф. Р-330**, оп. 4, спр. 11, л. 72.
15. **ДАМК Ф. Р-330**, оп. 4, спр. 11, л. 69-71.
16. **Архів Головкиївархітектури**, спр. № 0392.